

”Ständigt var man i farten med att grunda och stifta.” Om fält, offentligheter och nätverk vid sekelskiftet 1900

Hur bar sig de kvinnor åt som kring århundradeskiftet 1900 skaffade sig tillträde till offentligheten? För att besvara frågan prövar författarna Bourdieus begrepp kapital, fält och strategi.

DONALD BROADY, ANNIKA ULLMAN

Som bekant nöjde 80-talisterna sig ingalunda med att diskutera. Ständigt var man i farten med att ”grunda” och ”stifta” föreningar och organisationer: vägen mellan ord och handling var för dem merendels ganska kort. Vår krets utgjorde inget undantag från denna regel (Sandström 1924: 14).

Så skrev Anna Sandström när hon i sjuttioårsåldern blickade tillbaka på Uffe-kretsen, den reformpedagogiska salong vars sammansvurna under åren 1883-1892 startade tidskriften *Verdandi*, ett par experimentuskolor (Fredrique Runquists och Anna Sandströms Nya skola och Sofi Almquists samskola), Pe-

dagogiska biblioteket samt Stockholms Pedagogiska sällskap.¹

Åtskilliga kvinnor spelade en framträdande roll när tänkesätt och institutioner, som skulle komma att präglade det moderna Sverige, växte fram under decennierna kring sekelskiftet 1900. De formade nya idéer om uppfostran, utbildning, kultur, välgörenhet, välfärd och kvinnans rättigheter. De bidrog till framväxten av välfärdsstatliga inrättningar. De åstadkom egna mötesplatser i form av föreningar, sällskap och tidskrifter. Ordet ”stiftarinnegenerationen” är träffande.² Somliga skapade sig dessutom en egen yrkeskarriär, i vissa fall

genom att muta in nya domäner och i andra fall genom att ge sig in på existerande manligt dominerade områden.

Dessa kvinnors insatser är föremål för studier inom det pågående projektet *Formering för offentlighet – en kollektivbiografi över Stockholmskvinnor 1880–1920*.³ Hur bar sig de kvinnor åt som lämnade den privata sfären och gav sig ut i offentligheten och in i de framväxande nya fälten? Vilka tillgångar hade de i bagaget, vad betydde socialt ursprung, utbildning, vänskapsband och nätverk? Vilka strategier använde de för att göra inbrytningar i mansdominerade miljöer och för att skapa egna utrymmen? Så lyder våra frågor. I den här artikeln skall vi resonera om några av de analysverktyg vi hämtat från Bourdieus sociologi. Vi kommer att notera att de metoder som brukar användas i forskning om fält i Bourdieus mening inte riktigt duger, eftersom personliga relationer och sociala nätverk betydde så mycket för dessa kvinnors strategier. Exemplet hämtar vi från tre bemärkta "stiftarinnors" gärning: Sofi Almqvist, Anna Sandström och Anna Ahlström.⁴

Fält och offentligheter

Det vore alltför enkelt att säga att pionjärkvinnorna för hundra år sedan trädde ut i offentligheten. De bidrog till framväxten av nya slag av offentligheter som inte funnits tidigare.

Pierre Bourdieus fältbegrepp är ett brukbart redskap när vi vill förstå detta förlopp. Sociala fält – mer precist: produktionsfält – i Bourdieus mening, är relativt självständiga områden där särskilda värden hyllas och särskilda regler för inträde, straff och belöningar gäller. Tag litteraturen som exempel. Under det tidigaste artonhundratalet fanns i länder som Frankrike och Sverige ännu inget litterärt fält. Litteraturen fungerade som en apparat, med akademien som maktcentrum.

För att ett litterärt (produktions)fält i Bourdieus mening skall existera måste det finnas fler maktpoler, stridande läger, konkurrerande värdehierarkier och framför allt en tillräcklig grad av självständighet i förhållande till omvärlden. Striderna om de litterära verkens och författarnas värde måste avgöras inom fältet självt, av litteratörerna, kritikerna och förläggarna och inte av någon prominent beskyddare, resurstark publik eller andra yttre makter (Bourdieu 2000).

Det främsta kännetecknet för ett fullt utvuxet fält är att där existerar ett *särskilt* slag av tillgångar. Renommé som författare eller litteraturbedömare är den viktigaste tillgången inom det litterära fältet. Med Bourdieus terminologi: ekonomiskt, kulturellt och socialt kapital är gångbara i alla fält, medan de specifika kapitalformerna ackumuleras inom särskilda fält, exempelvis litterärt kapital i kulturlivet, vetenskapligt kapital i universitetsvärlden eller medicinskt kapital inom läkarkåren. Ett självständigt litterärt fält växte fram under loppet av 1800-talet. Den epok vi studerar innebar ur Bourdieus perspektiv uppkomsten av ytterligare fält såsom ett socialpolitiskt fält som växte fram ur bland annat filantropin, ett medicinskt fält som etablerades kring den medicinska vetenskapen och vården, ett politiskt fält i modern mening. Dessutom undergick åtskilliga av de redan någorlunda etablerade fälten, exempelvis det religiösa, en dramatisk omvandling.

Det finns ett intrikat samspel mellan å ena sidan framväxten av sådana moderna (produktions)fält i Bourdieus mening, och å andra sidan etablerandet av borgerliga eller medborgerliga offentligheter i Habermas mening. I Habermas efterföljd avser vi med offentligheter de diskussionssammanhang där en "resonerande publik" av kulturellt och ekonomiskt välbeställda medborgare ställer frågor

under debatt. De existerande och framväxande fälten var mer avgränsade arenor, befolkade av specialister. Kort sagt är deltagarna i spelet inom varje fält mer beroende av varandra, av relationerna till konkurrenter och allianser med vapenbröder, än av omvärlden. Somliga offentligheter torde ha varit tämligen nära knutna till existerande fält. Ett exempel är den litterära offentlighetens nära band till det litterära fältet, ett annat är den religiösa offentlighetens relation till det religiösa fältet. Men offentligheterna är mer vidsträckta och amorfa än fälten. I vårt material finns åtskilliga radikala kvinnor som från sin uppväxt i en religiös omgivning förde med sig kallelsetanken in i andra filantropiska eller politiska sammanhang.⁵ I sina utspel i offentligheten utvecklade de ofta allianser med den liberalteologiska polen inom det religiösa fältet utan att själva ta del i de interna striderna inom detta fält.

Nätverk och korsvägar

I forskningen granskas ofta varje fält eller varje deloffentlighet tagen för sig. Ur det perspektivet är det naturligt att ställa frågan hur kvinnor bidrog till eller vann inträde i, låt säga, det litterära fältet eller den politiska offentligheten. Men i vårt material blir det tydligt att de ledande kvinnorna för hundra år sedan gjorde utspel på anmärkningsvärt många områden.

Redan i förstudierna till vårt projekt fäste vi oss vid att de kvinnor kring förra sekelskiftet, som haft betydelse för den utveckling som skulle följa, var verksamma på så många skilda fronter samtidigt. Vare sig vi studerade flickskolor, folkskoleseminarier, sjuksköterskornas organisering, hälsovård och hygienpolitik, textilslöjd, litterära salonger, musikundervisningen eller kvinnorättskampen påträffades ständigt samma kvinnor i arkiv-

materialet. De tillhörde samma kulturellt livaktiga borgerlighet och deras vägar korsades oupphörligen i flickskolor eller högre utbildningsanstalter, i sällskapslivet och vid kulturella begivenheter, i politiska eller filantropiska sammanslutningar och i yrkeslivet. Många bodde i Stockholm, åtskilliga i kvarteren kring Humlegården (Englund & Gustafsson 2001). Om man prickar in deras bostäder och mötesplatser på Stockholmskartor från tiden blir det tydligt hur tätt de måste ha levt. I denna lilla överblickbara värld, som under dessa år snabbt utvecklades till ett modernt stadsrum, gjorde de sina insatser inom ramen för ett kollektivt företag, begripligt endast om man tar hänsyn till de nätverk och vänskapsband som förenade dem.

Denna mångsidighet gör att kvinnornas bidrag inte alltid blir så synliga när vi granskar varje fält, deloffentlighet eller institution för sig. Eftersom fälten i Bourdieus mening är avskilda hierarkiserade världar, där varje fält definieras av sin egen art av "fältspecifikt kapital", brukar undersökningar av sådana fält ta fasta på hur grupper och individer samlar på sig tillgångar som ger dem tillträde till olika slags positioner inom fälten och hur de fördelar sig på olika läger som bekämpar varandra. Pionjärkvinnorna tycktes snarare varit verksamma inom flera fält samtidigt och ännu oftare i sammanhang som inte alls liknade fält, och deras strategier föreföll sällan följa något slags kapitalmaximeringsmodell. För att bidra till förståelsen av dessa förlopp, och samtidigt pröva den gängse metodologin för studier av fält, avviker vi från det tillvägagångssätt som varit brukligt i traditionella Bourdieuinspirerade undersökningar (Broady 1999). Vårt antagande är att de nya nätverken och mötesplatserna, som torde ha varit tämligen osynliga från en utikispunkt inom de framväxande fälten, fungerade som

plattformar för utspel i de offentligheter – vi uppmärksammar särskilt pedagogiska, socialpolitiska/filantropiska, kulturella och religiösa offentligheter – vilka i sin tur utgjorde förutsättningar för framväxten av fält i modern mening.

Studier av nätverk kan aldrig ersätta studier av fält, men angreppssätten kan komplettera varandra. I metodologiskt avseende är den avgörande skillnaden att nätverk utgörs av band mellan personer, medan sociala fält i Bourdieus mening är system av relationer mellan positioner. Studier av fält brukar innebära undersökningar av fördelningen av tillgångar eller egenskaper som karaktäriserar skilda positioner. När väl en sådan karta är ritad kan individer eller sociala grupper placeras in, men det primära är hur tillgångar är fördelade och hur positioner är relaterade till varandra. Studier av sociala nätverk startar i motsatt ände, hos människor av kött och blod vilkas förbindelser med varandra konstituerar nätverket.

Mycket tyder exempelvis på att stadens privata flickskolor och samskolor fungerade som en bas för nätverk som knöt samman den första generationen Stockholmskvinnor med högre utbildning (Linné & Skog-Ostlin 2001). En nybliven manlig filosofie doktor hade i slutet av 1800-talet huvudsakligen två vägar att beträda, antingen universitetskarriären eller en tjänst i ett offentligt läroverk. Båda dessa ämbetsmannavägar var stängda för de kvinnliga akademikerna. Dessa sökte sig i stället – liksom de lärarinnor som därtills utbildats vid Högre Lärarinneseminarier – till de högre skolor som hade enskild huvudman. Där finner vi påfallande många ur den första generationen kvinnliga akademiker, ofta som timanställda ämneslärare, men några också som studierektorer för skolornas gymnasieavdelningar

(för detta uppdrag föreskrev det statliga reglementet en disputerad person, vid sidan av den vanligtvis seminarieutbildade föreståndarinnan). Av de fem första kvinnorna som disputerade för doktorsgraden var det endast juristen Elsa Eschelsson som inte fick skolan som arbetsplats. Historikern Ellen Fries verkade som studierektor vid Åhlnska skolan fram till sin död 1900, då hon efterträddes på samma tjänst av sin ämneskollega Lydia Wahlström, som blev kvar till 1934 (utnämnd till professor 1939). Romanisten Anna Ahlström grundade ett eget läroverk, Nya Elementarskolan för flickor, där även botanikern Astrid Cleve von Euler, som erhöll professorstitel 1955, försörjde sig under de första decennierna av 1900-talet.

Det finns vidare ett tydligt samband mellan tillkomsten av Högre Lärarinneseminarier i Stockholm 1861 och vågen av nya privata flick- och samskolor från och med 1870-talet. Seminarier, den första högre utbildningsanstalt som öppnades för kvinnor i Sverige, blev en korsväg och mötesplats av betydande mått. Långt efter det att fler utbildningsvägar öppnats för kvinnor kom det att spela en central roll. Härifrån utexaminerades den stora merparten av de lärarinnor, föreståndarinnor och stiftarinnor som skulle komma att utgöra stommen i det privata flick- och samskoleväsendet.⁶ Här skaffade sig hundratals unga kvinnor en för tiden förhållandevis statusfylld yrkesutbildning, som även fungerade som försörjningsgaranti. För flertalet av dessa seminariekamrater skulle det bli många återseenden. De arbetade i varandras skolor och de träffades vid de nationella flickskolemötena. Många kom att spela aktiva roller i Fredrika-Bremer-förbundet, åtskilliga återsågs i rösträttsrörelsen. Därtill blev Högre Lärarinneseminarier en inte ovanlig utgångspunkt för en bana med kulturella eller litte-

rära förtecken. Så var det för Selma Lagerlöf, Alice Tegnér, Anna Maria Roos, Jeanna Oterdahl och flera andra.

Utöver banorna genom utbildningsväsendet finns ytterligare en rad förhållanden som förefaller att kunna tjäna som indikatorer på vad som skiljer kvinnorna i vårt material åt och vad som binder dem samman. För att undersökningen skall resultera i en någorlunda samlad analys och inte falla sönder i ett antal sidoställda personteckningar behövs en metod. Vi prövar prosopografen.

Den prosopografiska metoden

En prosopografisk undersökning, i den innebörd som utvecklats av Bourdieu och hans medarbetare, är ett studium av människor som tillhör samma fält eller på annat sätt har mycket gemensamt, och för vilka så långt som möjligt samma uppgifter samlas in om socialt ursprung, utbildningsbana, symboliskt, ekonomiskt och socialt kapital, sociala och kulturella praktiker etc. Därmed ges möjlighet att teckna kartor över fördelningen av tillgångar och att analysera individers och gruppers positioner och strategier. Resultatet blir ett slags kollektivbiografi, men inte med individernas levnadslapp i fokus. I stället riktas uppmärksamheten mot fördelningen av tillgångar. Om området utgör ett socialt fält, kan prosopografen ge besked om fältets struktur.

I vårt fall är det inte fråga om ett fält i Bourdieus mening, men metoden kan i bästa fall ändå ge en uppfattning om väsentliga relationer, polariteter och hierarkier. Ett prosopografiskt tillvägagångssätt förutsätter någorlunda heltäckande information i vissa begränsade avseenden om samtliga personer som ingår i studien. Det gäller i synnerhet om man skall försöka sig på en statistisk bearbetning (standardmetoden brukar vara korrespondensanalys). Ambitionen är således inte

att ta reda på allt som går att veta om dessa kvinnor, utan att finna indikatorer som tillåter oss att spåra mönster i hur tillgångarna fördelas. Vi strävar efter att finna upplysningar om socialt ursprung (faderns, moderns, far- och morföräldrarnas yrke, utbildning och positioner, information om syskon och uppväxtmiljö), utbildningskapital (examina etc.), socialt kapital (indikatorer är umgänge under uppväxten, vistelse i andra familjer, inflytelserika släktingar, deltagande i informella nätverk, i föreningar, statliga kommittéer och stiftelser, samt relationer till uppsatta representanter för samhällliga maktcentra), ekonomiskt kapital (inklusive relationer till ekonomiska gynnare), intellektuellt, akademiskt och vetenskapligt kapital, politiskt och religiöst kapital, samt specifikt symboliskt kapital (det vill säga erkännande, anseende eller professionell kompetens som värderas högt inom bestämda verksamhetsområden och fält såsom kultur, utbildning, hälsovård).

Många prosopografiska studier syftar till att kartlägga ett fälts struktur vid en given tidpunkt. Vi står inför problemet att hantera ett par tre generationer under en period då villkoren omvandlades för kvinnors deltagande i offentlighet och yrkesliv. Som skall framgå nedan innebar de tioåriga intervallen mellan födelseåren för Sofi Almquist, Anna Sandström och Anna Ahlström avsevärda skillnader i de möjligheter som stod dem till buds. Vi måste således ta hänsyn till inte bara vad individerna hade i bagaget utan även hur *användbarheten* och *värdet* av dessa tillgångar förändrades under den period vi studerar.

Perioden 1880-1920 frambringade ett allt större överskott på högutbildade kvinnor som fann vägen stängd till de flesta av de livsbanor som stod öppna för männen. Hela femtio år

ligger mellan år 1873 då universitetet öppnade för kvinnor och år 1923 då det statliga yrkesförbudet för kvinnliga akademiker avskaffades.⁷ Inte heller de kvinnor som utbildade sig vid Högre Lärarinneseminarier kunde under den här tiden förvänta sig offentliga anställningar. Det fanns en enda statlig flickskola, nämligen seminariets egen övnings- och modellskola, Statens normalskola för flickor. Så de blev entreprenörer, grundade egna privata skolor eller arbetade i varandras.

Ett exempel på förskjutningar i offentligheten under loppet av vår period är att åttiotalradikalernas ståndpunkter framstod som konservativa ett stycke in i 1900-talet. Tag Anna Sandström som exempel. I flera decennier hade hon hyllats som visionär. Hon var, som Hellen Lindgren uttryckte det i *Idun* 1891, ”den tändande gnistan” som eldade frisinnade krafter inom alla skolformer. Anna Sandströms så kallade Uffe-skrift blev till ”en bekännelseskrift, en kodex för dem, som hittills famlat i mörkret” (Lindgren 1891). I *Svensk Läraretidning* 1897 vittnade Fridtjuv Berg om sitt möte med de texter som Anna Sandström skrev med Uffe som signatur: ”Här höra vi ändtligen något nytt; detta är den stumme tronarfvingens röst, det är klangen av hans goda svärd”.⁸ Men i slutet av vår period var värderingen den omvända. Att Anna Sandström då framstod som bakåtsträvare framgår av hennes egen redogörelse för ett möte i Stockholms pedagogiska sällskap 1918 i ett brev till sin gamle vän professor Otto Anderssen i Norge:

Vår Rydén [ecklesiastikminister, socialdemokrat], en typisk skånsk gåpåare och halvbildad folkskollärare, började i våras krig mot flickskolorna och var inte utan förbindelse med en våldsamt lönerörelse bland lärarinnorna. En hans adjutant, en socialistisk ung lektor, lämnade in en motion gående ut på

att staten skulle överta den kvinnliga undervisningen. Ped. Sällskapet hade en diskussion om det, vilken blev mycket obehaglig. De hade tvingat mig att tala om friheten, jag tycktes som ”den siste kämpan”. Rydén var närvarande och yttrade sedan till meningsfränder, att ”han aldrig förr varit i ett så reaktionärt sällskap”.⁹

Ytterligare ett exempel på tidens gång och omkastade värdeskalor erbjuder Högre Lärarinneseminiariets position. Att inrätta en institution som gav kvinnor högre utbildning framstod som djärvt och radikalt då seminariet grundades 1861. För Anna Ahlström, Lydia Wahlström och de andra ledande aktivisterna inom Akademiskt Bildade Kvinnors Förening (ABKF) i början av 1900-talet tedde sig samma seminarium snarare som en blindtarm som skyndsamt borde opereras bort (se till exempel Strömholm 2000, Ullman 2000). I dag är värderingen åter en annan. När detta skrivs ytterligare hundra år senare, kvinnodagen den 8 mars 2001, ordnas till Fredrika Bremers ära ett fackeltåg till seminariebyggnaden på Riddargatan 5. Själva seminariet lades ned 1943.

Stiftarinnorna

I projektet kompletteras de prosopografiska strukturella analyserna med studier av enskilda kvinnors levnadsbanor. Sofi Almquist, Anna Sandström och Anna Ahlström tillhörde alla pionjärtruppen kvinnor med högre utbildning. Alla tre kom att grunda och efterlämna välrenommerade Stockholmskolor som bar deras namn. De bidrog på olika sätt till de rörelser som påverkade samhällsomvandlingen, och de tilldelades utmärkelsen Illis Quorum. Några noteringar om deras födelseår, uppväxt och utbildningsinvesteringar säger inte bara något om deras personliga dispositioner, utan ger också en glimt av de strukturella förändringar som beredde marken för kollektiva

kvinnoprojekt. Studier av deras tillgångar ger upplysningar om hur deras vägar korsades med ett stort antal andra kvinnor som delade samma rum av möjligheter.

Sofi Hultén, gift Almquist (1844–1926), var 48 år när hon grundade sin egen skola. Hennes livsbana fram till dess hade gått från det äldre brukssamhällets integrerade livsform (självhushåll, komplementär och strikt roll- och maktfördelning mellan man/kvinna, hög/låg, ung/gammal; se till exempel Ericsson 1997) till den moderna storstaden där kvinnor, liksom män, hade att förlita sig på formellt utbildningskapital och arbete utom hemmet. Hon hade växt upp på Ålberga gods i Sörmland där fadern var bruksinspektör. Föräldrarna sörjde för att hon fick en grundläggande skolgång i det inte helt närbelägna Nyköping, varefter hon 17 år gammal flyttade till Stockholm för att börja vid Högre Lärarinneseminariet som denna höst tog emot sin första elevkull. Tre år senare erhöll hon sitt yrkesdiplom och arbetade några år utanför staden som guvernant, varefter hon kallades åter till Stockholm för att medverka vid uppbyggnaden av Beskowska skolan. Efter sex år som lärarinna vid skolan ingick hon äktenskap med den jämnåriga kollegan lektor Sigfrid Almquist. Fyra döttrar och sju läroböcker senare grundade hon 1892 Sofi Almquists samskola, som snart kunde erbjuda modern reformpedagogik upp till gymnasienivå. Några år senare uppfördes ett eget skolhus med plats för 450 elever och en bostadsvåning för familjen.

Anna Sandström (1854–1931) var 29 år när hon tillsammans med sin vän och seminariekollega Fredrique Runquist grundade Nya skolan (senare Anna Sandströms skola). Fadern var lantmäterisekreterare och modern provinsialläkardotter från Norrland. När Anna var fyra år dog fadern. Modern var

tvungen att placera ut några av syskonen som fosterbarn i bekantskapskretsen. Annas nya hem blev hos överste Hjalmar Hagberg och hans syster Maria. På grund av fosterfaderns kommenderingar kom familjen att flytta mellan olika regementsorter i Västsverige. Undervisningen sköttes i huvudsak i hemmet av den unga fostermodern. Anna Sandström hade bara två läsår i en ordinär skola bakom sig när hon 17 år gammal år 1871 antogs till Högre Lärarinneseminariet. Hon var 20 år när hon fick sitt diplom och sin första anställning som lärarinna vid Åhlinska skolan. Nio år senare finner vi de två seminariekamraterna Anna Sandström och Fredrique Runquist centralt placerade i stadens reformpedagogiska kretsar. De utbyter idéer med övriga aktivister i Uffe-salongen, de grundar på eget bevåg en helt ny tidskrift, *Verdandi*, vars uppgift i första numret sägs vara att samla de utbildningsidéer ”som i samtiden håller på att bildas – det *vardande*”. Och de stiftar tillsammans den skola där de stor slagna planerna ska förverkligas.

När Anna Ahlström (1863–1943) grundade Nya Elementarskolan för flickor var hon 39 år. Vägen dit hade gått från ett barndomshem som präglades av faderns arbete som arkitekt och byggmästare i en tid då stadens tillväxt genererade stora pengar till dem som var verksamma inom rätt näring (se t.ex. Eriksson 1990). Med födelseår i början av 1860-talet hamnade hon väl i fas med de nya utbildningsvägar som allteftersom öppnades för kvinnor. En 17-åring var inte längre hänvisad till Högre Lärarinneseminariet utan kunde sedan några år tillbaka också vända sig till Wallinska skolan och läsa fram till studentexamen. Anna Ahlström började där 1879 och tog examen 1885. Hon hann med sejourer vid Sorbonne i Paris och vid språkinstitutioner i London och Berlin innan hon 1889 skrev in sig vid Uppsala

universitet, där hon kom att tillhöra det nya kvinnliga avantgardet och den innersta kretsen av Uppsala kvinnliga studentförening. Hon doktorerade 1899 på avhandlingen *Étude sur la langue de Flaubert*. Ett par år senare grundade hon sitt eget läroverk i Stockholm. De första fåtaliga eleverna tog hon emot hemma i den egna våningen i en av faderns fastigheter, men skolan växte snabbt i storlek och anseende. Det dröjde inte länge innan den kunde föra fram sin första kull till studentexamen. Det sexvåningshus på Kommendörsgatan som byggmästardottern Anna Ahlström lät uppföra med plats för uppåt tusen elever var lika imponerande som stadens stora statliga gossläroverk.

Ekonomiskt, kulturellt och socialt kapital

Bourdieu och hans efterföljares studier av fält brukar framhäva de symboliska tillgångarna. Själva har vi funnit att det ekonomiska kapitalet varit mer betydelsefullt för kvinnorna i vårt material än vi från början anade. Att en liten förmögenhet sällan är i vägen, är inte så förvånande. Kanske är det inte heller så överraskande att många av deras projekt kunde realiseras tack vare pekuniärt stöd från någon far, bror eller äkta man. Men det ekonomiska kapitalet förtjänar uppmärksamhet även när vi vill förstå de kvinnliga nätverken.

En central fråga är: var hittade de kvinnliga entreprenörerna sitt riskkapital? Om Anna Ahlström berättas att hon framhävde sitt akademiska kapital, doktorsgraden, när hon uppsökte en av stadens kända finansmän: "Säkerheter", sa Anna, 'säkerheter, jag kan skriva mitt namn – läsligt'. Finansmannen teg en stund och sa: 'Fröken skall ta mig faan ha pengarna!'"¹⁰ I andra fall kunde bemedlade kvinnor i nätverken bistå. Anna Sandströms och Fredrique Rundquists skola

kunde startas tack vare en donation från konsulinnan Maria Ekman, maka till göteborgsköpmannen Oscar Ekman. Som finanssör bakom Sofi Almquists samskola finner vi Anna Hierta Retzius som gärna stödde en i hennes tycke god sak.

Kapital i Bourdieus mening kan också vara tillgångar av andra slag. Kulturellt kapital, det vill säga tillgångar som framträdde som bildning och smak, ackumulerades både i och utanför familjen. Borgerlighetens söner uppmuntrades att företa utbildningsinvesteringar vid läroverk och universitet, döttrarna försågs ofta med några år i en privat flickskola om sådan fanns på orten. För att utbildningsinvesteringarna skulle ge önskad avkastning krävdes vidare socialt kapital, det vill säga relationer till släkt, vänner, gamla studiekamrater. De unga männen vidgade sina bekantskapskretsar och tvinnade vänskapsband under sina mångåriga vistelser inom olika delar av det offentliga utbildningssystemet. Först när de högre utbildningsinstitutionerna öppnades för kvinnor, fick deras systrar i viss mån liknande möjligheter.

När vi försökt förstå nätverkens betydelse för kvinnorna i vårt material, har vi ideligen fått anledning att uppmärksamma utbildningens betydelse och då inte främst som "bakgrundsvariabel" eller som inträdesbiljett till yrkeskarriärer. Flickskolorna, samskolorna, seminariet och universitetet blev mötesplatser där livslånga vänskaper och fiendskaper grundlades och där kontakter knöts som skulle mobiliseras i många framtida sammanhang, och dit dessutom åtskilliga återvände för att verka som lärare. Socialt kapital ackumuleras, och nätverk och allianser växer fram. Detta är en viktig aspekt av att kvinnor bereddes tillträde till högre utbildning.

Under studietiden knöts band med framtida kolleger och stridskamrater. Högre

Lärarinneseminarier blev som nämnts en plats där nätverk växte fram som skulle leda vidare till åtskilliga flick- och samskoleprojekt under slutet av 1800-talet. Att seminariekamrater som Anna Sandström och Fredrique Runquist grundade och ledde en skola tillsammans var inte ovanligt. I påfallande många av de nya skolorna finner vi väninnepar som föreståndarinna och biträdande föreståndarinna. Flera av de mest framgångsrika kvinnliga nätverken utgick från Uppsala kvinnliga studentförening. Det är kamraterna därifrån som Anna Ahlström mobiliserar när hon 1904 inbjuder till konstituerande möte för Akademiskt Bildade Kvinnors Förening.

Viktigt var också att utbildningsinstitutionerna skänkte legitimitet och erbjöd kontakter med framtida gynnare. Tydliga exempel erbjuder de annonser som stiftarinnorna placerade i dagspressen för att bekantgöra att deras skola startar och för att värva elever. Här anges ofta som referenser prominenta personer med vilka de stiftat bekantskap under utbildningstiden. I annonsen om filosofie doktorn Anna Ahlströms nya läroverk i *Post- och Inrikes Tidningar* 1902, intas en särskild plats av rekommendationerna från hennes tidigare lärare vid Uppsala universitet, professorerna P.A. Geijer och C.Y. Sahlén, samt av ytterligare en handfull herrar med doktorsgrad som hon lärt känna under studieåren. Med stöd av sitt sociala kapital utnyttjade de alltså sitt akademiska kapital för att slå sig in på en lokal privatskolemarknad.

I och med att universitetet öppnades för kvinnor tillkom även nya arenor för giftermålsallianser. Flera bland de framträdande medlemmarna av Uppsala kvinnliga studentförening gifte sig med ledande manliga studenter och kårpolitiker.¹¹ Av betydelse var även att från Högre Lärarinneseminarier diplomerade

lärarinnor i de privata skolorna kom att arbeta sida vid sida med manliga läroverkslärare. Så gifte sig till exempel Sofi Hultén med Sigfrid Almquist sedan de varit kolleger under sex år i Beskowska skolan, en av stadens äldre reformskolor.¹² Att hon – liksom flera bland de kvinnliga akademikerna som gifte sig med studentkamrater – fortsatte sin yrkesverksamhet också sedan hon bildat familj, indikerar uppkomsten av ett nytt slags pakter som tillåter kvinnan att jämförelsevis jämberdig delta i det offentliga livet.

Strategierna

Strategier i Bourdieus mening är individers, grupper eller institutioners försök att värna värdet på sitt kapitalinnehav och att försvara eller förbättra sin position inom fältet. Sådana försök är ofta mer eller mindre omedvetna. Bourdieu använder således termen ”strategi” – liksom ”intresse”, ”investering”, ”vinst” – på ett annat sätt än i vardagsspråket eller i ekonomins vokabulär, där man brukar avse överlagd kalkyl. Människors strategier är avhängiga dels deras dispositioner och tillgångar, dels förutsättningarna i den värld i vilken de inträder. Enligt detta Bourdieuinspirerade perspektiv krävs undersökningar från två håll, av dels vad individer och grupper har i bagaget, dels det sociala sammanhang där de blir verksamma.

Att Sofi Almquist grundade en samskola 1892 (för övrigt samma år som Anna Whitlock gjorde detsamma endast några kvarter därifrån), väcker frågor om strategier för den gifta kvinnans deltagande i det offentliga livet. Varför skulle den snart femtioåriga fru Almquist grunda en skola i eget namn? Hon som redan var både doktorinna och rektorska? Ett sätt att förstå motorn i familjeföretaget Almquist, är att hänvisa till de idéer i tiden som bland andra Ellen Key föresprå-

kade. En samskola borde likna en god familj, där elever är som syskon för varandra och i ledningen helst ”en framstående manlig pedagog, som vore gift med en framstående kvinnlig pedagog: ty det fulla förtroendet, den likställighet och fria samverkan, som sålunda skulle äga rum mellan skolans ledande personligheter, kommer att i betydlig grad främja skolans arbete” (Key 1888: 124f).

Makarna Almquists skola var verkligen ett familjeföretag. Eleverna var till att börja med de egna döttrarna samt barn ur den närmaste bekantskapskretsen. Men också ekonomiska och rättsliga faktorer spelade in. På intäktssidan fanns Sigfrid Almquists lön som rektor för ett av stadens högre allmänna läroverk. I den första skolannonsen behövde Sigfrid Almquists namn inte nämnas. Alla visste vem han var. Såsom gift kvinna var Sofi Almquist underställd makens målsmanskap. Hon lät sin äktenskapliga status framgå genom att underteckna Sofi Almquist, f. Hultén.

Anna Sandströms strategi, en variant av tricket att skriva under manlig pseudonym, är intressant. Hon framträdde som Uffe när hon 26 år gammal debuterade som skribent med en djärv text i Sophie Adlersparres *Tidskrift för hemmet* (Uffe 1880). Två år senare lät hon Uffe återkomma med en egen idéskrift (Uffe, 1882) och efter ytterligare ett år grundades i Uffes namn den reformpedagogiska tidskriften *Verdandi*.¹³ Väl medveten om att den manliga pseudonymen behövdes som en trojansk häst – ”den anlagda masken var ju manlig och *måste* så vara det för sakens skull” (Sandström 1924: 12) – drev hon sin kamp för en ny syn på bildning. Den innebar att utgå från vetgirigheten och lusten till självverksamhet hos det uppväxande släktet, och åsikten om ett helt nytt skolsystem, tillgängligt för både flickor och pojkar och befriat från såväl latinherravälde

som övertro på det franska språkets särskilda nytta som kvinnobildning. Anna Sandströms tillvägagångssätt är något särpräglat däri att hon dubbelutnyttjade tiden genom att verka både som Uffe och i eget namn. Hon medverkade 1883 i att skapa den reformpedagogiska salong vars samlande symbol var den respekterade Uffe. ”Hvem ’Uffe’ var hölls på det strängaste hemligt för Uffes manliga pedagogiska vänner. Först våren 1884 erfor jag det genom en tillfällighet”, noterade Uffe-kretsens Nils G.W. Lagerstedt surt.¹⁴ I tidskriften *Verdandi* framträdde både Uffe och Anna Sandström, utan att förbindelsen röjdes. Uffe är tidskriftens auktoritative redaktör vars artiklar behandlar sådant som framtidens skolsystem, samundervisningens nödvändighet och formalbildningens avveckling. I samma nummer av tidskriften tillkännager de två unga lärarinnorna Fredrique Runquist och Anna Sandström i en annons att de ämnar starta en skola ”der undervisningen kommer att ordnas i hufvudsaklig öfverenstämmelse med de principer, som framhållits af signaturen Uffe”.¹⁵

Att filosofie doktor Ahlström 1902 grundade ett eget flickläroverk (Nya Elementarskolan för flickor, Ahlströmska) betingades av att den första generationen kvinnliga akademikers examina saknade reglerat marknadsvärde. Under nästan ett halvt sekel var de utestängda från de statliga ämbeten som utgjorde den huvudsakliga avsättningsmarknaden för manliga akademikers investeringar. Bland de högst utbildade kvinnorna sökte sig en påfallande stor andel till de privata skolföretagen, det vill säga till flickskolorna eller samskolorna med gymnasieavdelning. Anna Ahlströms strategi säger något om de allra högst utbildade kvinnornas ställning i de symboliska tillgångarnas ekonomi. Även om hon nekades rätten att utöva

ett ämbete, till exempel som rektor eller lektor vid ett högre allmänt läroverk, väjde hennes akademiska kapital betydligt tyngre än de diplom som delades ut från Högre Lärarinneseminariet. Vi ser det i hennes första skolannons 1902, där hon ståtade med samma akademiska titel som avkrävdes de män som gjorde anspråk på ett rektorat vid ett högre allmänt läroverk. Likaså när skolans inspektor, professor emeritus Edvard Lidforss, 1906 framgångsrikt argumenterar för att just detta privata flickläroverk skall tillerkännas högsta statsbidrag:

Skolans föreståndare och ägare fil.dr Anna Ahlström, efter med heder aflagda prof för den filosofiska graden och vid Norra latinläroverket här i staden genomgången profår, vidsträckta och långvariga utrikesresor samt praktisk tjänstgöring vid flera läroverk, om hvilken de allra fördelaktigaste intyg föreligga innehar en kompetens, som måste anses vara i alla afseenden ovanligt stark och säkerligen skulle göra henne till en ganska svår medtäflare till ett lektorat vid de högre allmänna läroverken, om ansökningsrätt därtill stode öppen för kvinnor.¹⁶

Anna Ahlström var en av dem som konsekvent motsatte sig att Akademiskt Bildade Kvinnors Förening skulle syssla med kvinnofrågor i största allmänhet (se Strömholm 2000). Föreningen skulle verka för att akademiska examina skulle ges samma meritvärde oberoende om innehavaren var man eller kvinna. Det räckte.

Alla strategier leder inte till framgång. Låt oss återvända till Fredrique Runquists öde, som illustrerar vilka slag av tillgångar som kan behövas. Redan när den första terminen för hennes och Anna Sandströms skola gått till ända stod det klart att hennes vistelse i det offentliga rummet skulle bli kortvarig. Hon hade vid sin död 1891 framlevt sina sista sju år

i mörker, för att citera Anna Sandström som i en minnestekning över väninnan sätter sjukdomen i direkt förbindelse med ”den spänning och de bekymmer, som medföljde grundandet av den nya skolan” (Sandström 1891: 202). Hon låter oss förstå att den psykiska kollapsen och alltför tidiga döden också hade samband med att den oförberedda väninnan kastats ut i en modern offentlighet av en sort som hon var illa rustad att hantera:

Från att förut ha levat det mera avskilda liv, som oftast är den obemedlade och tungt arbetande lärarinnans lott, befann hon [Fredrique Runquist] sig plötsligt förflyttad i viss grad till ett centrum för kulturintressen av mångahanda slag. Frågor och problem, som hon förut antingen icke känt, eller också med flit hållit sig ifrån, började nu tränga in på henne, och alla ville hon lösa och besvara. Varmt religiös som hon var, kände hon först nu behovet att förlika religionen med de moderna åskådningarna, och att detta skulle försäkra stor inre kamp var naturligt. Kom så därtill ett ständigt polemiserande, både muntligt och skriftligt – och ingenting är väl, åtminstone för en kvinna, mera nervslitande än en polemisk tillvaro – en tilltagande kroppslig sjuklighet och mörka ekonomiska utsikter för framtiden – så är det väl icke förvånande, om jämvikten bröts (ibid.)

Naturligtvis finns inga enkla sociologiska förklaringar till att den ena faller och den andra står. Men när det gäller Nya skolans två stiftarinnor, är det ändå ofrånkomligt att notera skillnaderna i sociala och ekonomiska förutsättningar. Den obemedlade Fredrique Runquist hade försörjningsansvar för en åldrig moder och flera minderåriga syskon. Anna Sandström hade inte bara tillgång till ekonomiska resurser, utan också en självklar social och kulturell hemvist i en segrande borgerlighet. Både hennes egen familj och fosterfamiljen stöttade henne på vägen mot

en egen upphöjd position. Uppsalastudenterna Ivar och Carl Sandström fungerade som mentorer för sin syster. Överste Hagberg bistod med de finansiella förutsättningarna för fosterdotterns skolprojekt. När Anna Sandström som redaktör för tidskriften *Verdandi* behövde en offentlig beskyddare från universitetsvärlden ställde sig fosterfaderns bror, professor Theodor Hagberg, välvilligt till förfogande. För tidskriftens löpande skötsel svarade fostermodern Maria Hagberg, vars ekonomiska ställning tillät obetalt arbete. Ärvda pengar torde ha kommit till nytta när Anna Sandström så småningom lät uppföra en specialritad byggnad för skolan och det seminarium som kom att bära hennes namn.

Stiftarinnorna i Spegellandet

Vårt material gör – inte oväntat – motstånd mot fältbegreppet. Tillvägagångssättet i Bourdieus och hans medarbetares studier av det litterära fältet, det politiska fältet etc. fungerar inte fullt ut. De kvinnor som vi studerar verkar upptagna av annat än att ackumulera fältspecifikt kapital, de tävlar inte med varandra så som man brukar göra inom etablerade fält och de förefaller att göra insatser inom ett flertal fält samtidigt.

Metodologiskt finns två möjligheter. Antingen kan man försöka identifiera andra slag av fält – vid sidan av eller överlappande sådana fält som Bourdieu och hans medarbetare hittills uppmärksammat – där striderna gällde sådant som kvinnostriden eller rösträttsfrågan och där fältteoriens redskap kan utnyttjas fullt ut. En andra möjlighet är att leta efter sammanhang som inte är fält i Bourdieus mening.

Vi prövar bland annat den sistnämnda möjligheten genom en utvidgning av Bourdieus teori. Begreppet ”skuggfält”, som inte härrör från Bourdieu, avser ett område, som utan att

tillhöra de framväxande eller etablerade fälten står i förbindelse med ett av dessa. Somliga värden, som är lågt rankade inom ett etablerat fält, kan hyllas inom ett skuggfält och kanske så småningom importeras till det etablerade fältet. Ett exempel på ett skuggfält är de privata flickskolornas och samskolornas värld, som under hela den period vi fokuserar här existerade parallellt med det allmänna läroverkets. Här växte åtskilligt fram – det personliga tilltalet, omsorgen om elevernas individualitet, skolans och skolledningens frihet att välja pedagogik – som senare flöt in i den pedagogiska progressivism som skulle komma att prägla stora delar av det svenska utbildningsfältet.¹⁷

Begreppet skuggfält introducerades 1998 i en uppsats av J.P. Roos och Anna Rotkirch. Deras exempel är Sovjettidens icke auktoriserade filosofi och psykoanalys, som levde i skuggan av men inte utan förbindelser med de officiellt sanktionerade lärorna. Begreppet har i första hand utvecklats för att komma åt det ”dubbelliv, det vill säga de parallella betydelsestrukturer” som kännetecknade Östeuropa under decennierna före murens fall. Valet av term har samband med forskningen om socialistiska planekonomier där termen *shadow prices*, skuggpriser, avsåg förmodade priser på en hypotetisk marknad. Det råder ett symbiotiskt förhållande mellan skuggfält och etablerat fält. De närs av varandra, samtidigt som polariteter och värdehierarkier kan vara omkastade. Det som tillerkänns värde i den ena världen, kan vara lågt rankat i den andra och omvänt:

Vi kan alltså tänka oss skugg- eller motfält som definieras av ”antikrafter”, dvs. fält med egen oberoende existens som uppstår genom att de förvrider eller byter förtecken på det egentliga fältets lagar – lite likt trädgården i Lewis Carrolls Spegelland, där man når ett

ställe genom att promenera i rakt motsatt riktning och hålls på plats bara genom att springa så snabbt som möjligt (Roos & Rotkirch 1998: 454).

Inom det territorium som den svenska stiftarinnegenerationen stakade ut, ett stycke bort från det etablerade utbildningsfältet, kunde de åsidosatta upprätta sina egna omvända lagar. Där var en högre examen värdefull även om dess innehavare var kvinna, där var en läroverkelev inte nödvändigtvis en gosse, där kunde syskon av olika kön läsa tillsammans ända upp till studenten och, inte minst, där kunde man reformera pedagogiken utan att invänta officiellt godkännande. Men förhållandet är symbiotiskt, skuggfältet är beroende av "moderfältet" och omvänt. Skuggfält fungerar, enligt Roos och Rotkirch, ofta som "ett slags inkubatorer" för nya idéer och värdesystem (ibid: 465).¹⁸ Det stämmer väl i fallet med stiftarinnorna och deras skolor. Åtskilligt som var nytt, djärvt och *utanför* på 1880- och 1890-talen, blev under 1920- och 1930-talen gängse och innanför. Även Roos och Rotkirchs funderingar om skuggfältens uppkomstbetingelser har relevans för stiftarinnegenerationen:

Orsakerna till skuggfältets uppkomst kan vara en strikt reglerad offentlighet, som när ideologisk censur hindrar vissa idéer från att artikuleras på det officiella fältet, eller när vissa grupper (t.ex. kvinnors) i teorin eller praktiken ofullständiga medborgarskap nekar dem fullvärdiga positioner på fältet (ibid: 455).

Begreppet skuggfält kan hjälpa oss att analysera förändringar över tid. I stället för att försöka identifiera ett enhetligt herravälde, kan vi laborera med motstridiga och varandra avlösande dominansförhållanden. I stället för att stirra oss blinda på enstaka agenter – stiftarinnorna – tvingas vi fundera över vilka

som under olika perioder kunnat dra fördel av skuggfältets tillgångar. Med tiden kom dominerande företrädare för det etablerade pedagogiska fältet att vandra i den riktning som stiftarinnorna stakat ut. 1940 års skolutredning och 1946 års Skolkommision hylade pionjärerna:

Privata flickskolor blevo tidigt förkämpar för moderna pedagogiska principer och öppnade möjlighet för en försöksverksamhet och för en diskussion av pedagogiska problem, som blevo befruktande för svenskt undervisningsväsen över huvud. Flickskolan blev således i vårt land en pionjär icke blott när det gällde att bereda kvinnan tillfälle till högre utbildning utan även i fråga om undervisningens metoder och skolans inre arbete.¹⁹

Mycket som i mitten av 1940-talet värdesattes av de tongivande skolreformatörerna skulle således ha fötts fram inom flickskolan. Den postuma hyllningen är märklig med tanke på att samma pionjärer under hela 1920-talet hade häcklats som bakåtsträvare och reformmotståndare (Ullman 1997). För att förstå flickskolans särskilda laddning i den första efterkrigstidens svenska utbildningshistoria, måste man känna till spänningen mellan den privata flickskolans tidigare framtoning som ostyrbar, egensinnig och subversiv och den kommunaliserade och tämjda flickskolan sådan vi känner den efter 1930-talets mitt.²⁰ Bland dem som skapade den förstnämnda bilden fanns Anna Sandström som, väl dold bakom sin pseudonym Uffe, i början av 1880-talet utropade flickskolan till reformpedagogisk frizon:

Att vi egnat vår uppmärksamhet i första rummet åt denna [den privata flickskolan], beror utom andra omständigheter äfven derpå att en reform vore mycket lättare verkställbar på detta område än inom de manliga läroverken. Den behöfvde icke först siktas och sällas af

ecklesiastikdepartementet, av kommittéer och utskott, utan skulle, så vida den toges om hand af en varm öfvertygelse och en kraftig vilja, ganska snabbt kunna förflyttas från möjligheternas till verklighetens värld (Uffe 1882, första sidan).

Kring de privata flick- och samskolorna liksom kring tidskrifter, möten och andra initiativ med koppling till dessa skolor fylkades under de sista decennierna av 1800-talet inte endast kvinnor som var utestängda från andra arenor utan också åtskilliga manliga lärare och kulturradikaler. Några år in på 1900-talet tog många manliga reformpedagoger med sig sina erfarenheter från de privata skolornas experimentverkstäder in i det offentliga utbildningsväsendet. Från att ha varit unga, arga och utanför var de nu mogna män med maktpositioner inom det offentliga utbildningssystemet. Det mest anmärkningsvärda exemplet är kanske Uffe-kretsens Fridtjuv Berg, folkskolläraren och sedermera riksdagsledamoten som krönte sin bana som ecklesiastikminister 1905-1906 och 1911-1914. Det är värt att notera att den som brukar kallas det moderna svenska skol-systemets fader, lät sin egen son gå i Uffe-kollegan Sofi Almquists privata samskola.

De manliga lärarna och utbildningsideologerna kunde således när de erövrade positioner inom det etablerade fältet konvertera de tillgångar de förvärvat inom skuggfältet. Fram till tillkomsten av behörighetslagen 1923 var kvinnornas möjligheter härvidlag små.

Mål, medel och symboliskt kapital

Samtidigt som skuggfältets värden successivt flöt in i det offentliga skolväsendet, var stiftarinnorna själva sällan trakterade av att låta sina egna skolor bli offentliga. De lät sig inte lockas av högre status och bättre eko-

nomi. De gamla rebellerna var inte hågade att inordnas i det statliga regelverket. Redan 1908 lät Sofi Almquists samskola meddela Läroverksöverstyrelsen att statens ökade anspråk på de privata skolorna var ohemula:

Initiativet är en ömtålig blomma, som framförallt behöver frihet. Vål kunna andra påstå, att de "bestämmelser" – i hundratal – som nu kan bjudas, icke hindra friheten. Nåväl, om den, som skall ha skon säger att den klämmer, hjälper det föga, om skomakaren har en annan åsikt. De enskilda läroverkens målsmän, styrelser, rektorer och föreståndarinnor kunna väl göra anspråk på att behandlas, ej som barn – mer eller mindre vanartiga – utan som moget folk med erfarenhet och omdöme.²¹

På äldre dagar syns Anna Sandström allt mer benägen att tolka motståndet mot det statliga systemets storskalighet och uniformitet som en angelägen kvinnofråga. Under 1920-talet drev hon kampanjer för de privata flickskolorna, samskolorna och seminarierna och pekade på den danska utvecklingen som varnande exempel. Där fanns det nu endast kvar några få privata skolor under kvinnlig ledning, "små trevna härdar för kvinnlig kultur" räddade av några "få starka modiga kvinnor [som] kunde värna sitt rede mot den kommunala kvasten och långfingrade rektorer" (Sandström 1921: 62).

Vi kan skönja en förändring av stiftarinnornas strategier. I början framställde de sina skolor som utprovninganstalter, varifrån idéerna skulle spridas till och förverkligas i de offentliga skolorna. Med åren kom de att identifiera sig så starkt med sina skapelser att de vägrade släppa kontrollen, vilket skulle blivit följden av ett offentligt huvudmannaskap. Det låter sig sägas att den egna skolan ursprungligen var ett medel som senare blev ett mål i sig. "Det är jag som skapat skolan, det är jag som äger den!", sa Anna Ahlström när hon på

1930-talet mobiliserade för att förhindra att skolans kommunaliserades (se Stark 1999). Men den tolkningen räcker inte långt. Stiftarinnornas skolprojekt låter sig inte förklaras av någon enkel mål-medel-kalkyl. De privata skolorna representerade symboliskt kapital. Det är intressant att så många av dem kom att benämnas efter sina grundare. De stiftarinnor som lyckades skapa sig ett namn, det vill säga gjorde sitt egennamn till ett varumärke med igenkännbart och erkänt värde, genererade i sin tur olika former av symboliskt kapital till de elever och lärare som kunde göra anspråk på att vara almquistare, sandströmare eller ahlströmare. Tanken leds till antropologernas tolkningar av hur ett patronymikon, det vill säga ett namn på en – ofta mytisk – ättfader, i arkaiska samhällen håller samman en stam eller folkgrupp.

Även för stiftarinnorna själva alstrade projekten symboliskt kapital, som kunde om-sättas i andra sammanhang.²² Anna Sandström uppnådde till exempel efter hand en ställning som fri intellektuell.²³

Könstillhörighetens betydelse

En svårbesvarad metodfråga är hur långt sociologiska redskap av Bourdieus märke räcker för att förstå kvinnors särskilda situation och deras relationer till offentligheten. Kort sagt: sociologi i Bourdieus anda gör anspråk på att säga något väsentligt om dominansförhållanden. Verktygen är egentligen desamma i studierna av hur överklassen dominerar de undre klasserna, metropolerna provinsen, erkända författare obemärkta författare – eller män kvinnor. Frågan är: behövs andra verktyg för att förstå det särskilda slags dominans som grundas på könstillhörigheter? Bourdieu svarar nej. Även om relationen mellan könen är av fundamental betydelse låter den sig ändå analyse-

ras som vilken annan maktrelation som helst.²⁴ Birgitta Holm formulerar en avvikande uppfattning:

Kön uppfattas [av Bourdieu] som en del av det sociala fältet, en rörlig konstruktion med en närmast oändlig förmåga till variation ifråga om innebörd och värde. Det som resulterar ur en sådan uppfattning är en envägsmodell: det sociala fältet är den genererande och strukturerande kraften. Möjligheten för kön att rymma en delvis egen dynamik blir svår att tänka sig. Modellen utesluter m a o en dialektik: att kön utifrån en viss egendynamik kan ha avgörande inverkan på det sociala fältet (Holm 1996).

Dock, ambitionen med vår studie är att pröva de sociologiska verktygen, för att se hur långt man når med dem. I den här artikeln får könstillhörigheten sin betydelse i samverkan med allt annat som skapade en unik situation för de kvinnor som decennierna kring förra sekelskiftet bidrog till att skapa de moderna offentligheterna. Låt oss ta ett exempel. ”Stiftarinnornas” insatser knyts vanligen till utvecklingen av de enkönade flickskolorna. Hade vi valt den utgångspunkten skulle vi förmodligen aldrig ha upptäckt att det privata flick- och samskoleväsendet i början av vårt sekel utgjorde ett och samma skuggfält. För Anna Sandström och många fler tycks elevernas kön ha varit av mindre betydelse än huvudmannskapet för skolorna. Det var självstyret och den pedagogiska friheten som skulle etableras och försvaras. Vilket, som torde ha framgått, inte hindrar att detta skuggfält blev en viktig bas-tion för kvinnornas framstötter.

Avsikten med den här artikeln har varit att diskutera hur Bourdieus verktyg – begrepp som fält, strategier, kulturellt, socialt och symboliskt kapital – kan användas för att undersöka pionjärkvinnornas tillgångar och de-

ras sätt att göra bruk av dessa tillgångar för att skaffa sig utrymme i det offentliga livet. Vi har också försökt demonstrera att det slags metod, som brukar användas i studier av fält i Bourdieus mening, behöver modifieras. En traditionell fältstudie ger ett fågelperspektiv över tillgångarnas fördelning och positionernas relationer till varandra. I vår studie räcker det inte med att rita upp en sådan karta. Därutöver behövs undersökningar av de personliga relationerna, de sociala nätverken och de sammanhang som i likhet med "skuggfälten" befinner sig vid sidan av men som är nära relaterade till de etablerade fälten.

NOTER

1. Uffe-kretsen träffades åren 1883-1892 regelbundet hemma hos deltagarna som var flickskolelärarinnorna Anna Sandström, Fredrique Runquist, Sofi Almquist, Lilly Engström, Gustava Hjelmérus och Hulda Planck, läroverkslärarna Sigfrid Almquist, N.G.W. Lagerstedt och Erik Planck, rektorn vid Beskowska skolan Ludvig Lindroth (och hans hustru Louis) samt folkskollärarna Fridtjuf Berg, Hjalmar Berg och Agnes Lagerstedt. Se t.ex. Ullman 1997: 91-94.
2. Uttrycket "stiftarinnegenerationen" lånar vi från en skrivelse från 1936 där Anna Ahlström som motivering till sin begäran om fortsatt förtroende att bedriva sin skola i privat regi hänvisade till att hon tillhör de få ur denna generation som fortfarande är i livet.
3. Projektet startade i januari 2000 och finansieras av Riksbankens Jubileumsfond. Förutom artikelförfattarna Donald Broady och Annika Ullman är projektets medarbetare Jan-Ulf Andersson, Boel Englund, Inger Hammar, Lena Hammarberg, Ingrid Heyman, Jonas Gustafsson, Lena Kåreland, Agneta Linné, Kerstin Skog-Östlin, Eva Trotzig och Lovisa af Petersens. Se forskningsprogrammet Broady et al 1999.
4. Om dessa "stiftarinnor" handlar en kommande bok av Annika Ullman, under utgivning.
5. I synnerhet Inger Hammar har framhävt kallelsetankens betydelse i sådana sammanhang, se bl.a. Hammar 1999.
6. Sofi Almquist och Anna Sandström tillhörde dem som genomgick Högre Lärarinneseminarier. Andra *skolstiftarinnor* med samma bakgrund var Anna Whitlock (Anna Whitlocks samskola), Fredrique Runquist (tillsammans med Anna Sandström stiftarinna av Nya skolan), Anna Rönnström (Anna Rönnströms skola och Privata Högre Lärarinneseminarier i Lund), Sofi Andersson (Privata Lärarinneseminarier i Stockholm och Oscars Högre flickskola), Hanna Sjöberg (tillsammans med maken fil. dr Gustaf Sjöberg stiftare av Lyceum för flickor), Anna Schuldheis (Anna Schuldheis skola), Aurore Pihl och Gerda von Friesen (Norrköpings Nya läroverk för flickor), Sophie Witt (tillsammans med Gustava Holst stiftarinna av Holst och Witts skola i Helsingborg). Bland de övriga *skolföreståndarinnorna* från Högre Lärarinneseminarier kan nämnas Matilda Widegren (Statens Normalskola för flickor), Hedvig Sidner (Elementarläroverket för flickor i Falun), Hedda Åhlin (Åhliniska skolan, grundad av hennes faster Karin Åhlin), Maria Hult (Halmstads elementarläroverk för kvinnlig ungdom), Therese Kamph (Kjellbergsska flickskolan i Göteborg), Frida Hjertberg (Sigrid Rudebecks skola i Göteborg), Martha von Friesen (Kjellbergsska flickskolan i Göteborg), Gerda Martin (Elementarläroverket för flickor i Falun), Frida Landsort (Flickläroverket i Skövde), Anna Löfgren (Västerås högre elementarläroverk för flickor), Olga Tengström (Uppsala enskilda läroverk, därefter vid Karlshamns Elementarläroverk för flickor), Lilly Engström (Statens Normalskola för flickor).
7. Ett märkligt undantagstillstånd uppstod i och med att de svenska kvinnorna under 1860- och 1870-talen å ena sidan fick del av (det manliga)

- utbildningsprivilegiet, å andra sidan (eftersom de var kvinnor) i princip förnekades rätten att kapitalisera sina investeringar. Om den segdragna processen att återupprätta en rationell förbindelse mellan utbud (av offentligt sanktionerade examina) och efterfrågan (på personer i besittning av dessa examina) se Florin och Johansson 1993: 181-203. Det klassiska arbetet om frågan är Wieselgren 1969.
8. Till saken hör att Fridtjuv Berg – liksom Anna Sandström – var förtrogen med de fornnordiska berättelser från Saxo som återgivits av Grundtvig och således väl kände till att den med svärd beväpnade prins Uffe var en symbol för förnyelse och framtidshopp.
 9. Anna Sandström till Otto Andersson den 16 september 1918. ASA.
 10. Berättelsen om denna händelse är Anna Ahlströms egen. Här citerad ur Stark (red.) 1999: 29.
 11. Som exempel kan nämnas att Anna Forsell ingick äktenskap med Nathan Söderblom, Signe Söderström med Ernst Trygger, Stina Wittrock med Ruben G:son Berg, Malin Wester med Ivar Hallberg. Se Strömholm 1992: 254. För många bland de radikala studentkorna framstod dock äktenskap som svårförenligt med de nya möjligheter som öppnades, jfr Rönnholm 1999.
 12. Lektor Almquists unga släkting, på 1870-talet elev i Beskowska skolan, minns hur han en gång kom in på lärarrummet, som också var materialrum, för att hämta en glob: "Då såg jag till min djupa häpnad min syssling Sigfrid Almquist vid sidan av Sofi Hultén, båda lutade över en latinsk grammatika och båda lika illande röda om kinderna. I trots av min gröna ungdom förstod jag situationen och blygdes. Men skandalen avvecklades, då förlovningen mellan de två kungjordes. På det sättet kom det sig att en viss skola erhöll namnet Sofi Almquists samskola, icke fröken Hulténs, och att fröken Hultén slutade att vara lärarinna på Beskows." Viktor Almquist i Svedelius 1938: 65.
 13. Tidskriften *Verdandi* (1883-1927) grundad och utgiven av "Uffe" och bokförläggare Lars Hökerberg.
 14. Nils. G.W. Lagerstedt, "Några minnen från Uffe-rörelsens första tider", Manuskriptsamlingen, PPB.
 15. Anna Sandström som skribent dolde sig konsekvent bakom pseudonymen Uffe i sex år (1880-1886) och Uffe stod som ansvarig utgivare för *Verdandi* ända fram till 1890. Även om Anna Sandström fortsättningsvis undertecknar i eget namn återanvänder hon pseudonymen vid strategiska tillfällen, exempelvis när hon för Fredrika-Bremer-förbundets räkning 1890 skriver en artikel i polemik mot August Strindberg.
 16. Utdrag ur skrivelse den 20 april 1906 undertecknad Edvard Lidforss. AAA.
 17. Samma slag av analys skulle kunna prövas på kvinnodominerade vårdområden (sjuksköterskeskolor, den kvinnliga diakonin, delar av skolhälsovården etc.) som möjligen i relation till det medicinska fältet fungerade som skuggfält där moderliga eller hemlika värden odlades vilka efter hand kom att vinna insteg på sjukhus och så småningom till och med inom vetenskapen. Jfr Ingrid Heymans studie 1995 av omvårdnadsforskningens framväxt i Sverige.
 18. Här vill vi varna för frestelsen att betrakta skuggfält som i sig produktiva, positiva, kanske till och med eftersträvansvärda. Att Roos och Rotkirch väljer metaforer som "inkubatorer" och "idésprutor" och framhäver skuggfältens välgörande verkningar är rimligt eftersom de ryska skuggfälten inrymde åtskilligt som borde ha och skulle komma att få inflytande inom den etablerade psykologins eller filosofins fält när dessa så småningom transformeras. Men det är en empirisk fråga om ett givet skuggfält faktiskt hindrar eller bidrar till omvandlingar av etablerade fält, och det är en politisk fråga om dess verkningar är av godo eller av ondo.

19. 1940 års skolutredning, SOU 1944:20, s. 62.
Även citerat i 1946 års skolkommissions betänkande SOU 1948:27, s. 347.
20. ”Den kringskurna friheten var ett pris flickskole- sidan fick betala för att göra sitt kulturella kapital marknadsmässigt”, konstaterar Florin och Johansson 1993: 126, om den utveckling som påbörjades redan i början av 1900-talet.
21. Skrivelse 1908 till Läroverksöfverstyrelsen från Sofi Almquist skola, Palmgrenska skolan och Uppsala enskilda läroverk. SASA.
22. Såsom för Agnes Lagerstedt, lärarinnan från Uffe-kretsen som kom att bygga upp AB Stockholms arbetarhem, se Hammarberg, Heyman och Trotzig 2001.
23. Betydelsen av Anna Sandströms insats under kvinnomötet 1897 behandlas mer utförligt av Manns 1997.
24. Se särskilt Pierre Bourdieu, ”La domination masculine”, *Actes de la recherche en sciences sociales*, vol. XVI, no 84, septembre 1990: 2-31; utvidgad bokversion med samma rubrik på förlaget Seuil, Paris 1998. Svensk översättning 1999.

OPUBLICERADE KÄLLOR

Psykologisk-pedagogiska biblioteket (PPB), Stockholms universitetsbibliotek
 Anna Sandströms arkiv (ASA)
 Manuskriptsamlingen
Stockholms stadsarkiv
 Anna Sandströms skola och Högre Lärarinne- seminarium arkiv (ASSA)
 Nya Elementarskolan för flickor (Ahlströmska skolan) arkiv (AASA)
 Anna Ahlströms arkiv (AAA) [tidigare privat]
 Sofi Almquists skolarkiv (SASA)
 Högre Lärarinneseminariums arkiv
Kungl. Vetenskapsakademiens arkiv
 Sigfrid Almquists arkiv
Kvinnohistoriska samlingsarna, Göteborgs universitetsbibliotek
 Akademiskt Bildade Kvinnors Förening arkiv

I privat ägo

Sofi Almquists dagböcker och brev

LITTERATUR

- BERG, FRIDTJUV (1897) ”Anna Sandström. Något om ’Uffe’ första framträdande i offentligheten”, *Svensk Läraretidning* nr 52.
- BOURDIEU, PIERRE (1999) *Den manliga dominansen*, Daidalos.
- (2000) *Konstens regler. Det litterära fältets uppkomst och struktur*, Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- BROADY, DONALD (red.) (1998) *Kulturens fält*, Daidalos.
- BROADY, DONALD, ENGLUND, BOEL, HEYMAN, INGRID, LINNÉ, AGNETA, SKOG-ÖSTLIN, KERSTIN, TROTZIG, EVA & ULLMAN, ANNIKA (1998) *Formering för offentlighet. En kollektivbiografi över Stockholmskvinnor 1880–1920*, SEC report 22, II.U, Uppsala universitet, <<http://www.skeptron.ilu.uu.se/broady/sec/sec-22.pdf>>.
- BROADY, DONALD (1999) *När fältbegreppet inte räcker till. Svårigheter i studiet av kvinnors nätverk*, bidrag till konferensen ”Det vidgade rummet: kvinnors idéer, strategier, nätverk och nischer på väg ut i offentligheten ca 1880-1940”, Bjärsjölagårds slott, maj.
- ENGLUND, BOEL & GUSTAFSSON, JONAS (2001) ”Stockholm som kulturellt rum kring förra sekelskiftet”, *Meddelanden från Forum för pedagogisk historia* nr 4.
- ERICSSON, CHRISTER (1997) *Vi är alla delar av samma familj: patronen, makten och folket vid Nyby bruk 1880-1940*, Carlssons.
- ERIKSSON, EVA (1990) *Den moderna stadens födelse. Svensk arkitektur 1890-1920*, Ordfront.
- FLORIN, CHRISTINA & JOHANSSON, ULLA (1993) ”Där de härliga lagrarna gro”. *Kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1850-1914*, Tiden.
- IÅHRÆUS, RUDOLF (1943) *Högre Lärarinneseminariums historia*, Norstedts.
- GRAUERS, SVEN (1961) *Anna Sandström 1845-1931*.

- En svensk reformpedagog*, Föreningen för svensk undervisningshistoria, Stockholm.
- HAMMAR, INGER (1999) *Emancipation och religion Den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860-1900*, Carlssons.
- HAMMARBERG, LENA, HEYMAN, INGRID & TROTZIG EVA (2001) "Tre stockholmskvinnor och deras 'hem för andra' kring sekelskiftet 1900", *Meddelanden från Forum för pedagogisk historia* nr 4.
- HEYMAN, INGRID (1995) *Gånge hatt till... Omvårdnadsforskningens framväxt i Sverige. Sjuk-sköterskors avhandlingar 1974-1991*, Daidalos.
- HOLM, BIRGITTA (1996) "Kotterier och kön. Försök till teoretisk modell", *Kotterier och kön. Rapport 4*, Uppsala.
- KEY, ELLEN (1888) "Ett uttalande i samskolefrågan", *Verdandi*.
- LINDGREN, HELLEN (1891) "Anna Sandström (Uffe)", *Idun* nr 47.
- LINNÉ, AGNETA & SKOG-ÖSTLIN, KERSTIN (2001) "Flickskola och seminarium som nätverk, bildningsväg och verksamhetsfält", *Meddelanden från Forum för pedagogisk historia* nr 4.
- MANNSS, ULLA (1997) *Den sanna frigörelsen. Fredrika-Bremer-förbundet 1884-1921*, Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- ROOS, J.P. & ROTKIRCH, ANNA (1998) "Fält i skuggan av fält: sensocialismens dubbelliv", Donald Broady (red.) *Kulturens fält*, Daidalos.
- RÖNNHOLM, TORD (1999) *Kunskapens kvinnor. Sekelskiftets studentskor i mötet med den manliga universitetsvärlden*, Institutionen för historiska studier, Umeå.
- SANDSTRÖM, ANNA (1891) "Fredrique Runquist †", *Verdandi*.
- (1921) "Medborgerlig likställighet mellan man och kvinna. Några synpunkter i en aktuell samhällsfråga", *Verdandi*.
- (1924) "Sigfrid Almquist i det pedagogiska umgänget", *Verdandi*.
- SOU 1944:20 (1940 års skolutredning).
- SOU 1948:27 (1946 års skolkommissions betänkande).
- STARK, KERSTIN (red.) (1999) *Två bildade kvinnor och en skola. Ahlströmska skolan*, Stockholmia förlag.
- STRÖMHOLM, GUNILLA (1992) "1800-talets kvinnliga Uppsalastuderenter", Bengt Erik Rydén (red.) *Studenten, Staden och Sanningen. Bilder och essayer utgivna med anledning av Uplands nations 350-årsjubileum*, Uppsala.
- (2000) "Anna Ahlström och de kvinnliga akademikernas rättigheter", Kerstin Jonasson & Gunilla Ransbo (utg.) *Anna Ahlström, vår första kvinnliga doktor i romanska språk år 1899. Symposieföredrag den 9 december 1999*, Studia Romanica Upsaliensia 61, Acta Universitatis Upsaliensis.
- SVEDELIUS, CARL (1938) *Vår skola som vi minns den. Beskowska skolan 1867-1937*, Norrmalmstr.
- UFFE [Anna Sandström] (1880) "Gifva våra flickskolor berättigade anledningar till missnöje?", *Tidskrift för hemmet*.
- [Anna Sandström] (1882) *Realism i undervisning eller språkkunskap och bildning*, P. A. Norstedt & Söner.
- [Anna Sandström] (1890) "Han och hon. Några jämförelser mellan mannens och kvinnans själslif", *Dagry*.
- ULLMAN, ANNIKA (1997) *Rektorn. En studie av en titel och dess bärare*, HLS Förlag.
- (2000) "Anna Ahlström och det akademiska kapitalet", Kerstin Jonasson & Gunilla Ransbo (utg.) *Anna Ahlström, vår första kvinnliga doktor i romanska språk år 1899. Symposieföredrag den 9 december 1999*, Studia Romanica Upsaliensia 61, Acta Universitatis Upsaliensis.
- (2001) "Anna Carolina Sandström 1854-1931", *Svenskt biografiskt lexikon*.
- (under utgivn.) *Stiftarinnegenerationen. Med fokus på Sofi Almquist, Anna Sandström, Anna Ahlström*, Stockholmia förlag.
- WIESELGREN, GRETA (1969) *Den höga tröskeln. Kampen för kvinnas rätt till ämbete*, Gleerup.

SUMMARY

At the turn of the century 1900 many women contributed to the creation of modern discourses and institutions. They reshaped the conceptions of education, culture, philanthropy, medical care, women's rights. Their endeavours anticipated what was to become welfare state politics. Which strategies did they develop? How did they manage to gain access to the public sphere? How did they profit from their resources such as inherited cultural and economic capital, education, networks of social relations? To answer such questions Pierre Bourdieu's methods and concepts are helpful.

However, additional research tools are needed. These women undertook their interventions in many spheres at one and the same time, and their personal relations and networks operated in a logic rather different from the logic of social fields in Bourdieu's sense. Thus the common course of research

of social fields within the Bourdieu tradition is not fully applicable.

A complementary notion that has proved useful is the concept of shadow field. A shadow field is a domain which is dependent of and symbiotically related to the established field, though the polarities and value hierarchies might be reversed. For example the private girls' schools and mixed schools might be analysed as a "shadow field" in relation to the secondary state grammar schools for boys.

DONALD BROADY
SEC/ILU, Uppsala universitet
Box 2136
750 02 Uppsala
broady@nada.kth.se

ANNIKA ULLMAN
SEC/ILU, Uppsala universitet
Box 2136
750 02 Uppsala
annika.ullman@ilu.uu.se